

Economische autonomie van Romeinse slaven

Waarom Titiamus Primus de schulden van zijn slaaf moest betalen

Romeinse slaven waren in staat om autonoom transacties uit te voeren, zelfs zonder medeweten van hun eigenaar. Hiervoor was wel een opdracht als filiaalhouder en een *peculium* nodig. Wanneer de eigenaar de taken van de slaaf niet goed afbakende, kon een handige slaaf voor zichzelf geld verdienen.

In het Romeins recht wordt *peculium* gedefinieerd als een som geld of een kleine hoeveelheid bezit, dat met toestemming van de eigenaar vrij wordt beheerd door een slaaf. De eigenaar van het *peculium* heeft op ieder moment het recht om het te vergroten, te verkleinen of op te heffen. De inhoud ervan werd berekend door alle schulden die de slaaf aan zijn eigenaar had af te trekken van de door de slaaf beheerde som geld en bezit. De eigenaar was aansprakelijk voor de schulden die gemaakt werden door de persoon die een *peculium* van hem had verkregen, tot de maximale waarde van dit *peculium*.¹ De slaaf mocht het daarentegen naar eigen inzicht besteden. Kort gezegd kan een *peculium* dus als een soort ‘spaarpot van een (huis)slaaf’ gezien worden. In het geval van filiaalhouderschap (*institoria*) kreeg een persoon – of dit nu een slaaf was of een vrijgelatene – de opdracht van een eigenaar om op te treden als manager van een bedrijf of filiaal van een bedrijf. Hierbij was de eigenaar aansprakelijk voor alle transacties die zijn *institor* maakte om het filiaal draaiende te houden.

Over de vraag hoe ‘vrij’ een Romeinse slaaf was, is door de eeuwen heen uitgebreid gedebatteerd. Een van de belangrijkste publicaties die ingaat op deze vraag is *Slaves and Masters in the Roman Empire: A Study in Social Control* van historicus Keith Bradley. In dit werk geeft Bradley een van de belangrijkste moderne syntheses over de manier waarop vrijlating door Romeinse slavenhouders werd gebruikt als een vorm van sociale manipulatie.² Bradley beargumenteert dat alle slaven erop gebrand waren om vrij te komen en dat zij alles deden wat binnen hun bereik lag om vrijlating te verkrijgen. Op de lange termijn werd dit streven echter niet altijd werkelijkheid: de slaaf bleef altijd in onzekerheid verkeren over zijn vrijlating, die afhankelijk was van zijn eigenaar. Omdat hij beargumenteert dat vrijheid – en de belofte van de eigenaar dat een slaaf vrij zou komen – ingezet werd als effectief manipulatiemiddel door de eigenaar, gaat Bradley hiermee uit

Willem Tielen is beleidsmedewerker Cultuurhistorisch Erfgoed in de gemeente Berg en Dal.

van een sterk gereduceerde autonomie van een slaaf, die geen enkele persoonlijke bewegingsvrijheid had.

Is Bradleys stelling echter wel geheel te rechtvaardigen? Een juridisch perspectief, waarin de wetgeving over het *peculium* en filiaalhouderschap als leidraad dient, kan wellicht nieuwe inzichten opleveren in dit debat. Een juridisch perspectief op het functioneren van slaven geeft namelijk inzicht in de manieren waarop een slaaf in een ‘ideale Romeinse wereld’ zou moeten opereren.

Wetten van Augustus

Bradley ondersteunt zijn synthese over absolute onderwerping van slaven door sociale manipulatie met twee typen bronmateriaal: Romeinse wetgeving – waarin regels rondom de ceremonie en de manieren waarop slaven vrijgelaten konden worden vastgelegd zijn – en de sociale en geografische positie van slaven in het Romeinse Rijk. De wetgeving die volgens Bradley het leven van de Romeinse slaaf domineerde, werd ingevoerd onder het bewind van keizer Augustus (r. 27 v.Chr.-14 n.Chr.) en zijn directe opvolgers. De ▶

Portret van keizer Augustus op een medaillon. Gemaakt door Nicolaes de Bruyn, 1594.

¹ Dig. 15.1.5.3-4. Ulpianus. Zie: “Peculium”, Brill’s New Pauly; David Johnston, *Roman Law in Context* Cambridge: Cambridge University Press, 1999, herdr. 2003, 31-32, 101-102.

² K.R. Bradley, *Slaves and masters. A study in social control*, Oxford University Press, 1984, 82, 99 & 112.

voorwaarden die Romeinse wetgeving aan vrijheid stelde, gaf slaven de verwachting dat als zij aan die voorwaarden voldeden, zij ook automatisch die vrijheid zouden krijgen. Bradley wijst op drie wetten: de *lex Fufia Caninia* (2 v.Chr.), de *lex Aelia Sentia* (4 n.Chr.) en de *lex Junia* (uitgevaardigd door Augustus of Tiberius (r. 14-37 n.Chr.)). Volgens de eerste twee wetten waren de voorwaarden voor vrijlating – inclusief het verkrijgen van Romeins burgerrecht – eenvoudig: slaven moesten minstens dertig jaar oud zijn en hun eigenaren moesten minstens twintig jaar oud zijn. Slaven die in de ogen van de Romeinen een crimineel verleden hadden, werden uitgesloten van burgerrecht bij vrijlating. Voor vrijlating door testamentaire beschikking waren ook specifieke regels: er was een proportionele schaal op basis van de rijkdom van de eigenaar, waardoor maar een beperkt deel van het totale aantal slaven van een individuele eigenaar vrijgelaten kon worden. De eigenaar moest hierdoor een keuze maken welke slaven na zijn dood vrijgelaten zouden worden. Tot slot behandelt Bradley de *lex Junia*, die een status tussen volledig geëmancipeerde burgers en slaven mogelijk maakte, waarbij geen burgerrecht werd verleend aan de vrijgelaten slaaf. Deze vrijgelatenen, beter bekend als de *Junische Latijnen*, waren geen ‘werkelijke’ vrijgelatenen: ze leefden vrij, maar werden bij hun overlijden beschouwd als slaven, waardoor hun bezit terugviel naar hun eigenaar. Door de voorwaarden die de wetgeving stelde, ontstond er volgens Bradley een soort competitie tussen de slaven in een huishouden op het gebied

van meegaand gedrag, trouw en gehoorzaamheid aan de eigenaar. Het gevolg was dat de morele standaard van het Romeins burgerrecht werd beschermd, waardoor alleen slaven die zich conformeerden aan de gevestigde waarden van de vrije samenleving vrijgelatenen mét Romeins burgerrecht konden worden. Het niet toekennen van burgerschap bij vrijlating kan volgens Bradley dan ook gezien worden als een straf voor de vrijgelaten slaaf, omdat hij geen verdienstelijke houding tegenover de eigenaar zou hebben gehad. Dit is te verbinden met het aanzien dat mensen met burgerschap genoten op basis van hun (juridische) status: op een plek waar bijna niemand burgerrecht had, is het aannemelijk dat je, als je het had, een zekere achting genoot. Volgens Bradley zou het simpelweg wachten totdat hij of zij dertig zou worden, niet eenvoudig zijn voor een slaaf. Bovendien was het verkrijgen van vrijheid voor een slaaf geen recht; uiteindelijk hing vrijheid altijd af van de bereidheid van de eigenaar om de slaaf deze te geven. Hoewel Bradley verder uit epigrafisch bewijsmateriaal concludeert dat slaven die de dertig of veertig bereikten een grote kans hadden om vrijgelaten te worden, betekent dit niet dat dit ook daadwerkelijk altijd gebeurde.

Geografische en sociale factoren

Dan zijn er nog de geografische en sociale factoren die Bradley aanhaalt. De geografische positie van de slaaf in het Romeinse Rijk bepaalde in zekere mate de vooruitzichten op vrijlating, omdat buiten Rome de beschikbaarheid van magistraten

Vrouw wordt geholpen door vier slaven tijdens haar ochtendritueel, ca. 220 v.Chr. Foto gemaakt door Carole Radato in het Rheinisches Landesmuseum Trier.

die de vrijlatingen mochten vastleggen beperkt was. Gouverneurs trokken rond, waardoor het lastig te achterhalen was waar de gouverneur zich in de provincie bevond. In alle gevallen was echter wel de toestemming van de eigenaar nodig – nog voordat het proces tot vrijlating van de slaaf plaatsvond – en bestond het gevaar dat de toezegging van de eigenaar ontkend of teruggetrokken werd op het moment van de vrijlating zelf. Ook de functie die een slaaf uitoefende voor zijn eigenaar bepaalde het vooruitzicht op vrijlating: in sommige functies had een slaaf simpelweg meer contact met zijn eigenaar dan in andere functies. Het kan volgens Bradley als normaal worden beschouwd dat slaven door hun eigenaar werden vrijgelaten op basis van hun goede wil en affectie. Daarnaast werd de onderwerping van de slaaf volgens Bradley in stand gehouden doordat de eigenaar al bij leven zijn testament bekendmaakte. De slaaf werd hierdoor voor een onbepaalde tijdsspanne volgzzaam aan de eigenaar. Bovendien moest de slaaf de eigenaar bij vrijlating vaak compenseren voor het te lijden economische verlies bij de vrijlating: niet alleen verloor de eigenaar een arbeidskracht waarvoor hij compensatie verwachtte, maar bij formele vrijlatingen moest ook een belasting betaald worden aan de staat, de *vicesima libertatis*. Slaven konden hiervoor sparen in hun *peculium* – als dit toegestaan werd

door hun eigenaar. Bradley betoogt dat een *peculium* een vitaal onderdeel van de basisbehoeften van de slaaf of slavine was. De combinatie met de eerdergenoemde factoren zorgde er zo voor dat slaven met een zekere berusting functioneerden: zij wilden hun – onzekere – kans op vrijheid niet schaden en probeerden het slavensysteem zo tot hun eigen voordeel te bestendigen.

Hoewel er in eerste instantie kritisch gereageerd werd door enkele recensenten, lijkt Bradleys synthese, op enkele uitzonderingen na, tegenwoordig algemeen geaccepteerd.³ Zo neemt historicus Henrik Mouritsen in *The Freedman in the Roman World* Bradleys stelling haast kritikloos aan. In zijn hoofdstuk over vrijlatingspraktijken stelt Mouritsen dat, wanneer een slaaf een zekere mate van verantwoordelijkheid in het huishouden kreeg, zijn kans op vrijlating zou toenemen. De slaaf bereikte die positie volgens Mouritsen door het vertrouwen van zijn eigenaar te winnen en niet door het bereiken van een bepaalde leeftijd of specialisme. Bovendien ontbraken een normaal patroon en ‘carrièrestructuren’ voor slaven. Mouritsen betoogt dat dit bijdroeg aan de inzetbaarheid van vrijlating om slavenarbeid aan te moedigen: in werkelijkheid was de kans op vrijlating voor slaven in lagere functies klein, maar alleen al die kans was voldoende om slaven te motiveren. Mouritsen besluit dan ook met ►

Schilderij met een geromantiseerd beeld van slavernij in Rome, gemaakt door Charles Barlett, 1888.

³ Zie bijvoorbeeld: ed. Sinclair Bell, Teresa Ramsby, *Free At Last! the impact of freed slaves* (Bristol: Bristol Classical Press, 2012), 3. Thomas McGinn, *Prostitution, sexuality, and the law in Ancient Rome* (Oxford: Oxford University Press, 1998).

4 Henrik Mouritsen, *The freedman in the Roman World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011, herd. 2015), I, 204.

5 Marc Kleijwegt, "Freedpeople: A Brief Cross-cultural History", in: *The faces of freedom: the manumission and emancipation in Old World and New World slavery*, ed. Marc Kleijwegt, (Leiden/ Boston: Brill, 2006), 3-70, hier 26.

6 Temin, *The Roman economy*, 132.

7 Dig. 14.5.8 – (PAULUS LIBRO PRIMO DECRETO-RUM). *Digesten III*, vert. J.E. Spruijt (Amsterdam: KNAW, 2011), 227-228.

Mozaïek met portret van keizer Justinianus in de basiliek van San Vitale, Ravenna, zesde eeuw.

Bradleys woorden: 'Manumission was a divisive tool, a counterforce operating against any notions of servile cohesion and solidarity.'⁴

Critici

Recente critici op Bradleys these zijn oudhistorici Marc Kleijwegt en Peter Temin. Bradleys perspectief, stelt Kleijwegt, 'absolutises the entrenched position of the slave-owner in Rome.'⁵ Kleijwegt betoogt dat Bradleys synthese minder gericht is op de mate waarin vrijgelaten slaven in onderdanige inschikkelijkheid werden gedrukt door hun voormalige eigenaar of werden gedwongen om bij te dragen aan een sociaaleconomisch systeem dat hen stigmatiseerde. Daarmee wordt geen recht gedaan aan de vindingrijkheid van de vrijgelatenen doordat hun afhankelijkheid van de eigenaar benadrukt wordt, aldus Kleijwegt. Ook betoogt Temin dat slaven vrij konden komen zonder een betaling, indien zij een uitzonderlijke of complexe activiteit succesvol hadden uitgevoerd, zoals het baren van een groot aantal kinderen en het onderwijzen van kinderen van de eigenaar. Temin vergelijkt vrijlating met het hedendaagse risico om te investeren in een bedrijf, waarbij hij Romeinse slaven niet als echte slaven maar als 'semi-slaven' definieert. Zij hadden persoonlijke relaties met hun eigenaren én konden op eigen houtje economische transacties uitvoeren. Dit

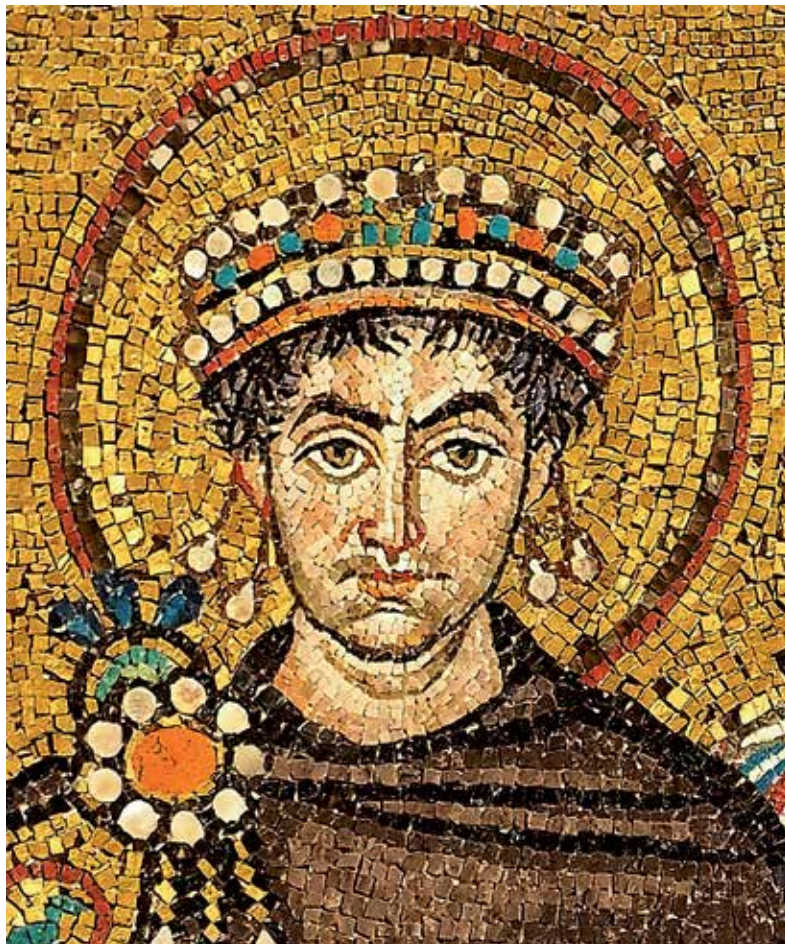
laatste, en de aanwijzing dat arme, ambitieuze Romeinen zichzelf vaak verkochten als slaaf om economisch hogerop te raken, past volgens Temin onmogelijk in een gesloten slavernijsysteem dat gebaseerd is op negatieve stimuleringen.⁶

Twijfelachtige autonomie

Hoe verhoudt Bradleys synthese zich tot de activiteiten en het gedrag van slaven in het juridisch bronmateriaal? Een voorbeeld uit boek veertien van de *Digesten* uit het *Corpus Iuris Civilis* – het rechtscorpus samengesteld onder keizer Justinianus (r. 527-565 n.Chr.) – kan hier wellicht licht op werpen. Dit boek behandelt regels over personen die onder controle van een ander stonden door diverse juridische constructies, waaronder het *peculium* en filiaalhouderschap. In combinatie met enkele passages die de wetgeving verklaren, kan deze casus ons een beeld geven van de praktische interpretatie van Romeinse wetgeving. Zo laat Dig. 14.5.8 – een passage geschreven in de regeerperiode van keizer Severus Alexander (r. 222-235 n.Chr.) – zien hoe een slaaf autonoom kon opereren met een *peculium* en een opdracht als filiaalhouder.⁷ De passage verhaalt over een slaaf van Titiamus Primus. Het lijkt erop dat de slaaf in kwestie binnen zijn *peculium* een soort handelsbank exploiteerde, waarin hij geldleningen uitzette tegen onderpand. Naast de activiteiten waartoe hij uitdrukkelijk was gemachtigd, stelde hij zijn tegoeden regelmatig borg bij graanhandelaren voor aankopen door cliënten van de bank en bij het verrichten van betalingen voor cliënten.

Uiteindelijk vluchtte de slaaf, wat resulteerde in de vraag hoe zijn schulden verhaald konden worden op zijn eigenaar. Van belang hierbij is of de slaaf juridisch rechtmatig handelde bij het aangaan van dergelijke transacties. Wat duidelijk in de passage naar voren komt, is dat de slaaf in ieder geval onrechtmatig handelde toen hij vluchtte: dit is de directe aanleiding voor de rechtszaak tegen Titiamus Primus.

Belangrijk voor het beantwoorden van deze vragen is of de slaaf aangesteld was met een *peculium* of als *institor* (filiaalhouder) opereerde. In het eerste geval zou de eigenaar aansprakelijk zijn voor de schulden van de slaaf tot de hoogte van het *peculium*. In het tweede geval was de eigenaar aansprakelijk voor alle schulden die de slaaf maakte bij het leiden van het filiaal. Als Primus – de eigenaar – dan, zoals hij betoogt, geen opdracht heeft gegeven voor de borgstelling van de slaaf in de graanhandel, dan betekent het dat de slaaf zelf buiten zijn rechtsbevoegdheid beslissingen heeft genomen waarvan de eigenaar niet op de hoogte was. Mocht de slaaf nu vanuit een *peculium* hebben gehandeld, dan is er een reële kans dat de eigenaar niet op de hoogte was van zijn nevenactiviteiten en kon een slaaf hier ook

rechtmatig mee bezig zijn. Zijn *peculium* gaf hem immers de ruimte om autonoom te handelen. Het is aannemelijk dat een eigenaar op de hoogte was van de activiteiten van een filiaalhouder. Uit de passage wordt ook duidelijk dat de slaaf als filiaalhouder geen activiteiten mocht ontplooiën buiten zijn opdracht van de eigenaar: de eigenaar moest dit duidelijk maken. Het Romeins recht kent een procedure waarmee gedupeerden de opdrachtgever van de filiaalhouder konden aanklagen om een geldsom te eisen ter vergoeding van de geleden schade door de bedrijfsvoering van het filiaal, de *actio institoria*. Als de *actio institoria* uiteindelijk werd geweigerd, betekende dit dat het handelen van de filiaalhouder – in dit geval de slaaf – buiten de gemaakte afspraken met zijn eigenaar viel en dat de eigenaar dit kon aantonen.⁸ Een slaaf kon dus ook in een filiaalhouderschap autonoom handelen, maar de uitgevoerde transacties die buiten zijn opdracht vielen konden dan niet in Romeinse wetgeving bekrachtigd en verzekerd worden onder zijn opdracht als filiaalhouder. Aangenomen kan worden dat de slaaf wel degelijk autonoom (economische) transacties kon uitvoeren zonder medeweten van zijn eigenaar, of het nu binnen of buiten zijn opdracht als filiaalhouder lag, of door het aanwenden van zijn *peculium* voor dergelijke transacties. Beide juridische constructies hadden immers een zodanig breed karakter – het *peculium* was ‘vrij’ te beheren voor een slaaf en de opdracht als filiaalhouder was erg rekbaar – dat eigen inbreng over de transacties mogelijk was.

Dunne scheidslijn

Waar komt deze autonomie in het juridisch kader vandaan? De scheidslijn tussen wat een slaaf in zijn filiaalhouderschap mag en wat zijn *peculium* toestaat, is heel dun. Zo behoort een eigenaar van een zaak de activiteiten die een filiaalhouder mag verrichten en de contracten die hij of zij mag sluiten duidelijk weer te geven.⁹ ‘Misverstanden’ over de vermeende rechten van een filiaalhouder kennen we ook uit de *Digesten*. Voor het *peculium* geldt een andere afbakening: daarbij geldt dat de slaaf verantwoordelijk is voor datgene wat hij in vruchtgebruik of in bruikleen heeft gekregen van de eigenaar. Hij heeft daar vrij beheer over, behalve als de ontvangende slaaf voortvluchtig, gestolen of dood is. De eigenaar is verantwoordelijk voor transacties die de persoon uit zijn *peculium* regelt tot de maximale waarde van de zaken die de eigenaar in (vrucht)gebruik heeft gegeven. Uit bovenstaande casus blijkt dat het aannemelijk is dat een Romeinse slaaf, in sommige gevallen, in staat was om autonoom (economische) transacties uit te voeren – zelfs zonder medeweten van zijn eigenaar. Dit kon een slaaf doen via zijn *peculium*, waarover hij vrij beheer had, of door de opdracht van *institor* te rekken. De slaaf

⁸ Jean-Jacques Aubert, *Business managers in Ancient Rome: a social and economic study of Institores*, 200 B.C. - A.D. 250 (Leiden; New York; Keulen: Brill, 1994), 14.
⁹ Dig. 14.3.11.2-5. Ulpianus, *Corpus Iuris Civilis* – *Digesten III*, 210-211.

Digesten, een verzameling van Romeinse juridische teksten, samengesteld in opdracht van keizer Justinianus I. Afgebeeld is een gedrukte uitgave uit 1581.

van Titiamus Primus had waarschijnlijk zowel een opdracht als filiaalhouder als een *peculium*. Deze situatie gebruikte hij ten gunste van zichzelf zonder dat zijn financiële handelingen buiten

‘De scheidslijn tussen wat een slaaf in zijn filiaalhouderschap mag en wat zijn *peculium* toestaat, is heel dun’

het juridisch kader vielen. Om die reden verliest Titiamus Primus ook de rechtszaak, en worden de schulden die openstonden op de graanhandel die niet binnen het filiaalhouderschap van zijn slaaf vielen, toch op hem verhaald, volgens het oordeel van de jury. Ook als een slaaf vanuit een *peculium* opereerde, was een misverstand snel gecreëerd: als de constructie waarin hij dat deed niet duidelijk was, dan kon de slaaf transacties aangaan, maar vaag blijven over de reden van die transacties. Om bovenstaande redenen kan dus aangenomen worden dat de door Bradley voorgestelde sterk gereduceerde autonomie van de slaaf niet helemaal weerspiegeld wordt in de wetgeving rondom het *peculium* en het filiaalhouderschap. ■

Dit artikel is een ingekorte versie van het artikel: Willem Tielens, ‘Eigenzinnige slaven, economische autonomie van Romeinse slaven vanuit een juridisch perspectief’, in: *Groniek 215* (Groningen 2017), 213-226.